

Rechten en Vrijheden in de Weimar-grondwet

Frederik Dhondt¹

De wereldwijde opmars van populistische en autoritaire lezingen van grondwetten, zoals ook de Amerikaanse van 1787, leidt vandaag tot een grotere interesse voor de *Verfassung* (Grondwet) van de Weimarrepubliek (11 augustus 1919). De machtsovername van Adolf Hitler en de NSDAP in 1933 wordt in eenvoudige termen vaak verklaard door te verwijzen naar de tekortkomingen van de Grondwet (met name door de te grote macht voor *Reichspräsident* Hindenburg, die Hitler benoemde tot *Reichskanzler*, zoals we verder zullen zien).

Het is dan ook niet verrassend dat de internationale belangstelling voor de Weimargrondwet -die als een mislukking wordt gezien- al vrij vroeg wegebt.² Toch is de tekst intrigerend en boeiend, ook vandaag. De afstand is nochtans immens groot tussen het nazi-programma en de catalogoog aan vooruitstrevende politieke, burgerlijke, culturele en sociale rechten die worden gegarandeerd. Dit laatste gebeurde vaak veel vroeger dan in België met zijn meer dan tachtig jaar oudere liberale Grondwet: vrouwenstemrecht voor de parlementsverkiezingen (art. 22),³ of nog gelijkberechtiging van buitenhuwelijkse kinderen

(art. 121), lang voor het arrest-Marckx van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.⁴

Wie deze periode bekijkt vanuit de Belgische geschiedenis, denkt vanzelf aan de tweede grondwetsherziening (1921). Die legde het algemeen enkelvoudig mannenstemrecht vast en maakte het bovendien mogelijk om vrouwen via een gewone wet actief stemrecht voor de parlementsverkiezingen te geven.⁵ In België is dit ook het moment waarop de apparentering werd ingevoerd, wat de proportionaliteit in het parlement versterkte. Het was ook de tijd van de socialistische doorbraak: niet alleen het algemeen enkelvoudig stemrecht, maar ook de achturedag, de 'antialcoholische wet'-Vandervelde,⁶ de afschaffing van het stakingsverbod en de oprichting van de paritaire comités braken radicaal met het burgerlijke, door katholieken en liberalen gedomineerde België van de negentiende eeuw.⁷

Deze korte opsomming alleen al toont meerdere verschillen. Duitsland is een land in crisis na Wereldoorlog I, veel meer dan België. Het resultaat van de grondwetgevende vergadering, die werkte in een context van protestbewegingen

1 Hoofddocent rechtsgeschiedenis en politieke geschiedenis, Vrije Universiteit Brussel (Faculteit Recht en Criminologie), vrijwillig medewerker, UGent (GRILI/Instituut voor Rechtsgeschiedenis). Mijn dank aan de redactie van het *TVMR* voor de uitnodiging, alsook aan CORE-onderzoeksstudenten Oskar Bonte, August Vanschoubroeck en Lydia Bondarenko voor hun nuttige suggesties.

2 HERRERA C.M., 'Weimar, the South American Way', *Rechtsgesch. - Leg. Hist.* 2019, 184, 187, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/184-194>.

3 'Die Abgeordneten werden in allgemeiner, gleicher, unmittelbarer und geheimer Wahl von den über zwanzig Jahre alten Männern und Frauen nach den Grundsätzen der Verhältniswahl gewählt.' Bijna dertig jaar voor België.

4 'Den unehelichen Kindern sind durch die Gesetzgebung die gleichen Bedingungen für ihre leibliche, seelische und gesellschaftliche Entwicklung zu schaffen wie den ehelichen Kindern.' De citaten uit de Weimargrondwet komen uit WILLOWEIT D. en MÜSSIG U. (eds.), *Europäische Verfassungsgeschichte Rechtshistorische Texte*, C.H. Beck, 2003, 637-662.

5 VELAERS J., *Albert I : Koning in tijden van oorlog en crisis, 1909-1934*, Lannoo, 2009, 435-582.

6 *De Standaard*, 4 maart 1919, <https://uurl.kbr.be/1450721>.

7 PIERSON M.A., *Histoire du socialisme en Belgique*, Institut Émile Vandervelde, 1953.

die in België als ‘terroristische elementen’⁸ werden gezien, is opvallend progressief. Uiteraard verklaart de context veel, wat ons ook terughoudend moet maken om te veel overeenstemming te zien tussen de Weimarrepubliek en het huidige tijdsgewricht. Zoals historici Oliver Haardt en Christopher Clark benadrukken, is de Weimarrepubliek niet ten onder gegaan aan haar Grondwet,⁹ maar wel aan de politieke cultuur van de jaren 1920 en 1930.¹⁰ Of nog, met de ondertitel van het werk van Christoph Gusy: ‘een goede grondwet in een slechte tijd’.¹¹ Het *Grundgesetz* van 1949 (vandaag nog steeds van kracht in de Duitse Bondsrepubliek) was bedoeld als een buffer voor democratie en rechtsstaat.¹² Anno 2025 lijkt dit ook niet robuust genoeg om de *AfD* te stoppen (cf. deze partij is volgens de veiligheidsadministratie van verschillende *Länder* ‘rechtsextrem’ en ‘verfassungswidrig’, maar een verbod op federaal niveau lijkt politiek illusoir).

In deze bijdrage bespreek ik kort de rechten en vrijheden van de Weimargrondwet en leg ik de nadruk op een element dat in recent sociaal- en menswetenschappelijk onderzoek steeds centraler staat: de rol van constitutionele cultuur en, in bredere zin, van emoties.¹³ De recente literatuur heeft de analyse met de honderdste verjaardag van “Weimar” in 2019, radicaal

comparatief verbreed.¹⁴ Dit betekent dat ik op het einde nog kort even terugkom het comparatief rechtshistorisch onderzoek terzake. Na een situering van de Weimargrondwet in de *longue durée* van de (Westerse) constitutionele geschiedenis (I) gaan we in op de rechten en vrijheden (II).

Weimar in de *longue durée*: de eerste democratische Duitse grondwet

Als we even kijken naar de andere grondwetten in Europa bij het einde van de Eerste Wereldoorlog, valt meteen op waarom de Weimargrondwet origineel is. Op aandringen van de Amerikaanse president Woodrow Wilson werd op 28 oktober 1918 de Grondwet van het Tweede Duitse Keizerrijk (1871-1918)¹⁵ aangepast. Hij eiste dat de Rijksregering verantwoordelijk zou worden tegenover de (rechtstreeks verkozen) *Reichstag*. Het essentiële principe van de ministeriële verantwoordelijkheid staat centraal in de Belgische Grondwet van 1831,¹⁶ en werd in Frankrijk met de geamendeerde *Charte* van 1830 ingevoerd.¹⁷ In Duitsland, daarentegen, kon de Rijkskanselier (en kanselier van Pruisen) via de *Reichsrat* (waarin Pruisen de meerderheid bezat) de democratisch verkozen *Reichstag* blokkeren of ontbinden. Haardt en Clark wijzen op de lange continuïteit tussen de door de vorst uitgevaardigde,

8 Uitdrukking gebruikt door de liberale krant *De Nieuwe Gazet*, 5 maart 1919, <https://uurl.kbr.be/1573254>. Zie ook *Het Laatste Nieuws*, 2 maart 1919: ‘Weimar is nu geheel door stakingen ingesloten.’, <https://uurl.kbr.be/1244796>.

9 Die op centraal niveau gezien kan worden als een genuanceerde versie van het Amerikaanse systeem, met een Rijksregering die wél parlementair verantwoordelijk is, WIEDERIN E., ‘Die Weimarer Verfassung im internationalen Kontext’ in DREIER H. en WALDHOF C. (eds.), *Das Wagnis der Demokratie. Eine Anatomie der Weimarer Reichsverfassung*, C.H. Beck, 2018, (45) 54. Het blijft evenwel verbluffend dat het voorbeeld van de Franse Tweede Republiek (1848-1852) zo weinig echo vond in Weimar: een rechtstreeks verkozen president vernielt het hele systeem van macht en tegenmacht, HERRERA, ‘Weimar, the South American Way’, 188, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/184-194>. Tijdgenoot Carré de Malberg (1861-1935) bewonderde dan weer net het evenwicht tussen vertegenwoordigende en directe democratie in de tekst: SCHÖNBERGER C., ‘De la souveraineté nationale à la souveraineté du peuple: Mutations et continuité de la théorie de l’Etat de Carré de Malberg’, *Rev. Fr. Hist. Idées Polit.* 1996/4, (297) 309.

10 HAARDT en CLARK, ‘Die Weimarer Reichsverfassung’.

11 GUSY C., *100 Jahre Weimarer Verfassung*, 1 ed., Mohr Siebeck, 2018.

12 STOLLEIS M., *Öffentliches Recht in Deutschland : eine Einführung in seine Geschichte, (16. - 21. Jahrhundert) Beck’sche Reihe*, C.H. Beck, 2014, 157.

13 FREVERT U., *Verfassungsgefühle: die Deutschen und ihre Staatsgrundgesetze*, Wallstein Verlag, 2024. Dank aan Prof. Miloš Vec (Universiteit Wenen) voor deze suggestie.

14 KLEINLEIN T. en OHLER C. (eds.), *Weimar international: Kontext und Rezeption der Verfassung von 1919*, Mohr Siebeck, 2020; HERRERA C.M., ‘Comment le social vient au constitutionnalisme. Entre État et droits’ in *La constitution de Weimar et la pensée juridique française*, Éditions Kimé, 2011, 29-52, <https://doi.org/10.3917/kime.herre.2011.01.0029>; DUVE T. en LI F., ‘Translating Weimar. Introductory Remarks’, *Rechtsgesch. - Leg. Hist.* 2019, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/174-175>.

15 HAARDT O., *Bismarcks ewiger Bund Deutschland zwischen Fürstenbund und Reichsmonarchie 1871-1918*, Wbg Theiss, 2020.

16 VAN VELZEN P., *De ongekende ministeriële verantwoordelijkheid, theorie en praktijk 1813-1840*, Wolf Legal Publishers, 2005.

17 TOUSSAINT H., *Penser le droit constitutionnel: Pellegrino Rossi (1787-1848)*, Mare & Martin, 2024.

geoctrooieerde grondwetten die in de Duitse staten zijn aangenomen na het congres van Wenen (1814-1815), enerzijds, en de Grondwet van Bismarck (Noordduitse Bond, 1866; Keizerrijk 1871), anderzijds: de vorst diende een verkozen vertegenwoordiging naast zich te dulden, maar was nog zelf de bron van de soevereiniteit.¹⁸ Achter de overgang van een “confederale” Bond (1815) naar een meer “federaal” keizerrijk (1871) schuilde nog steeds een model dat *de facto* uit overleg tussen afgevaardigden van de plaatselijke dynastieën bestond.¹⁹

In de lijn van het politiek-institutionele programma van Wilson -en de correcties die de andere geallieerden daarop aanbrachten- vormen de jaren 1918-1919 een belangrijk constitutioneel keerpunt in Europa. Dat heeft Leonard V. Smith recent nog benadrukt in zijn studie over het soevereiniteitsbegrip tijdens de vredesonderhandelingen in Parijs.²⁰ Essentieel voor de Weimarrepubliek is dan ook dat de volkssoevereiniteit²¹ verankerd wordt op niveau van het Rijk (dat niet “Bond” wordt genoemd, maar gewoon “Reich” blijft heten),²² evengoed als op dat van de deelstaten (“Länder”, art. 17).²³ Meer nog: de Weimargrondwet maakt via de juridische

gelijkheid (art. 109) een einde aan de restanten van het leenrecht, de voorrechten van de adel en andere juridische discriminaties.²⁴

Het verleden is een verhaal van continuïteit en verandering. Revoluties worden gemaakt en beleefd door personen die onder een voorgaand regime gesocialiseerd en opgeleid zijn. Dit geldt nog meer voor de Weimarrepubliek, die amper veertien jaar duurde: haar juridische, politieke en administratieve elites zijn opgeleid onder het Keizerrijk, zonder dat een echt ‘republikeinse generatie’ kon ontstaan.²⁵ Er is eveneens amper tijd voor het uitbouwen van een gemythologiseerde geschiedenis rond de grondwet.²⁶ Wie vier was in 1919, was achttien in 1933. De wetenschap van het Duitse publiekrecht is in 1918 weinig voorbereid op het begraven van de monarchie. Daarom speelt de vraag naar de continuïteit met de vorige staatsvorm een opvallend belangrijke rol.²⁷ Zo bestonden in de brede publieke opinie zowel een zekere nostalgie naar het Keizerrijk als wrok over het abrupt beëindigen van de oorlog²⁸. Dat vormde een voedingsbodemp voor de wens om een sterk staatshoofd te hebben, met ruime bevoegdheden tegenover de verkozen *Reichstag*. De vraag van de SPD (de best vertegenwoordigde

18 HAARDT en CLARK, ‘Die Weimarer Reichsverfassung’, (9) 17.

19 HAARDT O., *Bismarcks ewiger Bund Deutschland zwischen Fürstenbund und Reichsmonarchie 1871-1918*, Wbg Theiss, 2020.

20 SMITH L.V., *Sovereignty at the Paris Peace Conference of 1919*, Oxford UP, 2018.

21 Een gemeenschappelijk kenmerk voor interbellum-grondwetten, COFFEY D.K., ‘The Influence of the Weimar Constitution on the Common Law World’, *Rechtsgesch. - Leg. Hist.* 2019, 222, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/222-230>.

22 Als teken van de hervestiging van het ‘*juristisch fortbestehende Reich*’, STOLLEIS M., ‘Die soziale Programmatik der Weimarer Reichsverfassung’ in DREIER H. en WALDHOFF C. (eds.), *Das Wagnis der Demokratie. Eine Anatomie der Weimarer Reichsverfassung*, C.H. Beck, 2018, (195) 195.

23 HAARDT en CLARK, ‘Die Weimarer Reichsverfassung’, (9) 26. Art. 17 garandeert volgens Haardt en Clark vooral de republikeinse staatsvorm: de koning van Beieren, de koning van Saksen... kunnen niet meer terugkeren.

24 STOLLEIS, ‘Die soziale Programmatik’, (195) 202. Voor vrouwen geldt dan weer dat de opname van het bijwoord *grundsätzlich* (hoofdzakelijk) ertoe kon leiden dat ze in de praktijk in het burgerlijk recht soms toch niét dezelfde behandeling als mannen kregen. Christine Teusch (*Zentrum*, 1888-1968) kante zich bijvoorbeeld tegen de volledige gelijkstelling van man en vrouw, en riep de ‘fysische en psychische natuurlijke gesteldheid van de vrouw’ in, die ook haar ‘staatsburgerlijke plichten’ diende te bepalen: ‘vrouwenplichten’ (die dus specifiek zijn, en niet die van mannen zijn) bestemmen ‘vrouwenrechten’. Teusch werd later minister voor de eredienst in Nordrhein-Westfalen voor de CDU (1947) en de eerste vrouwelijke minister in de Duitse Bondsrepubliek. LINGELBACH G., ‘Weitere Überlegungen zur rechtlichen Gleichstellung von Mann und Frau’ in KLEINLEIN T. en OHLER C. (eds.), *Weimar international. Kontext und Rezeption der Verfassung von 1919*, Mohr Siebeck, 2020, (137) 139-142.

25 VINCENT M.-B., ‘« La Constitution doit devenir un livre populaire », *Hist. L'éducation* 1 juli 2009/123, (71) 73-74.

26 WITTE E., *Natievorming in België: tweehonderd jaar historische representaties rond 1830*, Standaard Uitgeverij, 2024.

27 STOLLEIS, *Öffentliches Recht in Deutschland*, 91.

28 Dertien miljoen Duitse mannen dienden onder de wapens tussen 1914 en 1918. Twee miljoen overleed, vijf miljoen raakte gewond. Bij het afkondigen van de wapenstilstand op 11 november 1918 verloor het Duitse leger aan het Westelijk front onmiddellijk een derde aan desertie, HAARDT en CLARK, ‘Die Weimarer Reichsverfassung’, (9) 18. Het uitstekend gedocumenteerde rapport van jurist Hermann Kantorowicz voor de *Reichstag* over de aanleiding en oorzaken van de Eerste Wereldoorlog werd in deze context lange tijd niet gepubliceerd, zie KANTOROWICZ H. en GEISS I., *Gutachten zur Kriegsschuldfrage 1914*, Europäische Verlagsanstalt, 1967.

partij in Weimar, nadat ze vanaf 1905 de sterkste was in het Keizerrijk²⁹) om de bevoegdheden van de *Reichspräsident* te beperken, werd afgevoerd door de liberale DDP en het conservatieve *Zentrum*.³⁰

Ewald Wiedering wijst erop dat -in tegenstelling tot bijvoorbeeld Oostenrijk met Hans Kelsen (1881-1973)³¹ en de Weense school- de Duitse juridische academische wereld tijdens de oorlog weinig conceptueel werk afleverde rond een republikeins of parlementair alternatief.³² De context van de neergang van het Keizerrijk hielp daarbij niet. De *de facto* 'burgeroorlog' tussen *Freikorps* (formeel gedemobiliseerde paramilitairen) en radicaallinke *Spartakisten* tussen 1918 en 1923 zorgde voor een frequent gebruik (door SPD-*Reichspräsident* Ebert!) van de presidentiële bevoegdheid om noodverordeningen uit te vaardigen.³³ Een positief of optimistisch ontstaansverhaal (*Gründungsmythos*) voor de republikeinse staatsvorm (zoals in de VS in 1776-1787) ontbrak dus.³⁴ De eerder genoemde "quasi-dictatoriale"³⁵ noodbevoegdheden van de *Reichspräsident* (art. 48)

laten toe om de belangrijkste politieke grondrechten op te schorten bij een noodtoestand.³⁶ Tussen 1918 en 1933 werd de *Notstand* 37 maal afgekondigd, voor ordemaatregelen, maar ook om economische noodbeslissingen te treffen.³⁷ In principe kon de *Reichstag* telkens een einde stellen aan de maatregel, maar de politieke situatie maakte dit weinig evident.³⁸ Ook de verplichte tegentekening (*contraseign*) door de *Reichskanzler* of de bevoegde minister bleek in de praktijk geen tegengewicht te vormen.³⁹ Het *Reichsgericht* aanvaardde dit veelvuldige gebruik van een noodtoestand, hoewel het begrip niet precies in de Grondwet was gedefinieerd. Wat op papier leek op een situatie van *checks and balances*, leidde in de praktijk tot een overwicht voor de president, die art. 48 inzette wanneer de Rijksregering ontslagnemend was, of niet over een meerderheid in de *Reichstag* beschikte.⁴⁰ De verkiezing van anti-republikein en militair Paul von Hindenburg (1847-1934, die uiteindelijk in 1933 bij de Rijksdagbrand de poort zou openzetten voor de machtsovername door Hitler) tot president in 1925 was voor Haardt en Clark al een

29 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 196.

30 HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 27.

31 OLECHOWSKI T., BUSCH J., EHS T. e.a., *Hans Kelsen: Biographie eines Rechtswissenschaftlers*, Mohr Siebeck, 2020.

32 WIEDERING E., 'Die Weimarer Verfassung', 45-64.

33 HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 24. De SPD had ook haar eigen milities, zie BÖHLES M., *Im Gleichschritt für die Republik. Das Reichsbanner Schwarz-Rot-Gold im Südwesten, 1924 Veröffentlichungen des Instituts für soziale Bewegungen, Schriftenreihe A: Darstellungen, Band 62*, Klartext Verlag, 2016.

34 HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 18. Reeds voor de opkomst van de NSDAP bestaat er ter (extrem)-rechtse zijde groot ongenoegen over de opstand van mariniers en soldaten, geïnspireerd door de gebeurtenissen in Rusland in 1917-1918. De "Dolkstootlegende" is gerecupereerd door de NSDAP, maar is niet bij haar ontstaan. Kanselier Brüning (1931-1932, katholieke *Zentrum*-partij) was een voorstander van... het herstel van de monarchie, *Ibid.*, 37.

35 *Ibid.*, 27.

36 'Wenn ein Land die ihm nach der Reichsverfassung oder den Reichsgesetzen obliegenden Pflichten nicht erfüllt, kann der Reichspräsident es dazu mit Hilfe der bewaffneten Macht anhalten. Der Reichspräsident kann, wenn im Deutschen Reiche die öffentliche Sicherheit und Ordnung erheblich gestört oder gefährdet wird, die zur Wiederherstellung der öffentlichen Sicherheit und Ordnung nötigen Maßnahmen treffen, erforderlichenfalls mit Hilfe der bewaffneten Macht einschreiten. Zu diesem Zwecke darf er vorübergehend die in den Artikeln 114, 115, 117, 118, 123, 124 und 153 festgesetzten Grundrechte ganz oder zum Teil außer Kraft setzen.' (art. 48, lid 1 en 2)

37 HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 24; GUSY, *100 Jahre Weimarer Verfassung*, 211-216.

38 HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 27. 'Von allen gemäß Abs. 1 oder Abs. 2 dieses Artikels getroffenen Maßnahmen hat der Reichspräsident unverzüglich dem Reichstag Kenntnis zu geben. Die Maßnahmen sind auf Verlangen des Reichstags außer Kraft zu setzen.' (art. 48 lid 3)

39 Art. 50: 'Alle Anordnungen und Verfügungen des Reichspräsidenten, auch solche auf dem Gebiete der Wehrmacht, bedürfen zu ihrer Gültigkeit der Gegenzeichnung durch den Reichskanzler oder den zuständigen Reichsminister. Durch die Gegenzeichnung wird die Verantwortung übernommen', *Ibid.*

40 *Ibid.*, 34, 40. In combinatie met het recht van de *Reichspräsident* om de *Reichstag* te ontbinden, trok het hoofd van de uitvoerende macht het laken nog meer naar zich toe (art. 25: 'Der Reichspräsident kann den Reichstag auflösen, jedoch nur einmal aus dem gleichen Anlaß.'). Zie het voorbeeld van 1929-1931, waar Hindenburg beslist tot aanzienlijke dalingen (7,5%, 10%) in wedden en sociale bijdragen, en een verhoging van de omzetbelasting, en het parlement niets onderneemt om dit te stoppen, *Ibid.*, 36.

slecht voorteken voor de duurzaamheid van het politieke systeem.⁴¹

Rechten en vrijheden in een 'unitaire bondsstaat'

Artikel 109 tot en met 165 van de Weimargrondwet behandelen de "grondrechten en grondplichten van de Duitsers".⁴² Deze bepalingen intrigeren, omdat ze ook nu nog heel vooruitstrevend lezen. Het gaat echter niet om afdwingbare, 'harde' rechten.

Sociale rechten

De uitgebreide sociale rechten die voorgespiegeld worden in de Grondwet vormen -in de woorden van rechtshistoricus Michael Stolleis (1941-2021)- vooral een *Programma*.⁴³ Het sociaaleconomische deel van de Grondwet wordt na 1945 gezien als het 'minst besmette door de historische gebeurtenissen', en dus als inspiratiebron voor 'sociaal constitutionalisme' (Carlos Herrera)⁴⁴, omdat de tekst 'het recht op arbeid, het recht op wonen, het recht op gezondheid, het recht op onderwijs, het recht op sociale verzekering, het recht

op sociale bijstand' en talrijke collectieve sociale rechten constitutionaliseert.⁴⁵

Principes afkondigen is één ding. Feitelijke ongelijkheden wegwerken via actief overheids-optreden is iets heel anders.⁴⁶ De "gematigde" partijen (SPD, *Zentrum*, liberale DDP) gingen vanaf de eerste verkiezingen in 1920 enkel bergaf, gege-seld door -in de woorden van SPD-politicus Otto Braun (SPD, 1872-1955)- "Versailles en Moskou".⁴⁷ De Weimarrepubliek werd politiek gehinderd door het feit dat coalities nodig waren tussen partijen die weinig ervaring hadden met compromissen.⁴⁸ Economisch werd het land bovendien getroffen door de inflatie van 1923 en, vanaf 1929, door de wereldwijde financiële crisis.⁴⁹ Bovendien waren de grondrechten voor individuen niet afdwingbaar tot op het niveau van het hoogste rechtscollege.⁵⁰

Conceptueel gaat de Weimargrondwet veel verder dan het 'oude individualistische staatsrecht van 1789 en 1849'⁵¹ of het 'voorbij-gestreefde burgerlijk recht van de negentiende eeuw'.⁵² De Weimargrondwet gaat met andere woorden de participatie van sociaaleconomisch minder gegoede groepen begunstigen, en de

41 Hindenburg werd met nipte voorsprong (48,3%) verkozen in de tweede ronde: de SPD schaarde zich achter centrumkandidaat Marx (45,3%), terwijl de KPD (communistische partij) haar kandidaat Thälmann (6,4%) handhaafde. Zoals Michael Stolleis het kernachtig uitdrukt: de SPD verdedigde de republiek, terwijl de KPD eerder de 'dictatuur van het proletariaat' voorstond, STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 200. Voor een biografie van Hindenburg als militair: BLEED J.-P., *Hindenburg: l'homme qui a conduit Hitler au pouvoir*, Tallandier, 2020.

42 Voor de oorsprong van dit binoom, in de verlichte natuurrechtsleer, zie TOURME JOUANNET E., *Le droit international, le capitalisme et la terre. Histoire des accaparements de terres d'hier à aujourd'hui* Collection de droit international, Bruylant, 2021.

43 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', 195-218.

44 HERRERA, 'Weimar, the South American Way', 187, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/184-194>.

45 HERRERA, 'Comment le social vient au constitutionnalisme', (29) 30, <https://doi.org/10.3917/kime.herre.2011.01.0029>. Uiteraard niet zonder te denken aan de preambule van de Grondwet van de Franse Vierde Republiek (1946), met dien verstande dat de Weimargrondwet bijvoorbeeld het recht op staken niet vermeldt.

46 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 202-203.

47 Geciteerd in HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 20.

48 *Ibid.*, 30. Met als voorbeeld van het alomtegenwoordige 'cliëntelisme' de Beierse Vrijheidspartij, die de regering van *Reichskanzler* Hermann Müller (SPD) in 1930 (kort na de crash van Wall Street) laat vallen, uit verzet tegen een verhoging van de bierbelasting. Dit gebrek aan dagdagelijkse bestuursrijpheid is paradoxaal, aangezien SPD, *Zentrum* en DDP er net wél in geslaagd waren compromissen te vinden in Weimar.

49 Voor een nuancering van de impact van de inflatiecrisis (die met name schuldenaars van hypothecaire en andere kredieten ten goede zou zijn gekomen): *Ibid.*, 31-33.

50 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 200; COFFEY, 'The Influence of the Weimar Constitution', 226, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/222-230>.

51 Friedrich Naumann (liberaal politicus, voorzitter van de DDP), geciteerd in WIEDERIN E., 'Die Weimarer Verfassung', (45) 55-56; STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 201.

52 MANGOLD A.K., 'Gleichheitsrechte und soziale Grundrechte. Internationale und vergleichende Dimension' in KLEINLEIN T. en OHLER C. (eds.), *Weimar international. Kontext und Rezeption der Verfassung von 1919*, Mohr Siebeck, 2020, (119) 129.

reële ongelijkheid niet proberen camoufleren met een louter juridische (theoretische) gelijkheid in rechte. De in 1918 aangenomen Grondwet van de Russische Federatieve Sovjetrepubliek had een 'paradigmawissel' ingeleid. De leninistische tekst beklemtoonde niet de politieke, maar de sociale rechten: politieke instellingen zijn maar een bovenbouw, en de uitdrukking van sociaaleconomische machtsverhoudingen.⁵³ Net als in België (BWP) komt de SPD voor het eerst actief aan het bewind. Tegelijkertijd wensen de conservatievere burgerlijke krachten het '*Bolschewismus*' af te wenden.⁵⁴ Toch benadrukt Stolleis dat de opname van sociale rechten in de Grondwet om meer gaat dan louter electorale strategie. Alle betrokken actoren koesterden de hoop dat een hechtere verwevenheid tussen overheid en samenleving een werkelijk solidaire gemeenschap zou creëren, ook al had dat 'antiliberaal en anti-individualistische' gevolgen.⁵⁵ Niet enkel de SPD, maar ook de liberale jurist Walter Schücking (1875-1935),⁵⁶ bekend als specialist internationaal recht, pleitte voor de verankering van de sociale verzekering en de werkloosheidssteun via de grondrechten. Michael Stolleis plaatste de Weimargrondwet niet alleen in een binnenlandse context, als opvolger van Bismarcks sociale verzekeringsstelsel (1815-1898), maar ook in een internationale en vergelijkende context. Hij zag haar als onderdeel van een bredere trend van toenemende

juridisering van het individuele en collectieve arbeidsrecht.⁵⁷ Op binnenlands vlak wou de reformistische SPD een nieuw bindmiddel scheppen voor het nieuwe 'tijdperk van de massa', net omdat de religieuze en traditionele legitimiteit van monarchie, adel en klassieke burgerij was verdwenen.⁵⁸ Stolleis noemde dit onomwonden een 'sociaal staatsrecht'.⁵⁹

De Weimargrondwet wil de uitoefening van economische rechten inbedden binnen een geheel van sociale garanties. Zo wordt de uitoefening van het eigendomsrecht gezien als een recht '*zum Wohle der Allgemeinheit*' (art. 153 lid 2). Eigendom... verplicht de eigenaar (art. 153 lid 3)!⁶⁰ De economische ordening hoort overeen te stemmen met 'de grondslagen van de rechtvaardigheid, met als doel het garanderen van een menswaardig bestaan voor allen' (art. 151 lid 1), wat Stolleis ziet als een voorloper van de onaantastbare menselijke waardigheid in het *Grundgesetz* van 1949 -die doorgaans wordt gezien als een reactie op de mensonterende praktijken van het naziregime.⁶¹ De contractsvrijheid (art. 152) geldt binnen de wettelijke grenzen, met een expliciet woeker-verbod en een nietigheid voor rechtshandelingen die de goede zeden tarten.⁶² Deze verwoording schrijft telkens geen concrete richtlijnen voor, maar is wel richtinggevend bij de belangenafweging die de rechter in concrete gedingen maakt

53 Zie STARODUBTSEV G.S., 'The 1917 October Russian Revolution and international law', *Jus Gentium J. Int. Leg. Hist.* 20172, 375-388; WIEDERIN E., 'Die Weimarer Verfassung', (45) 55. Het mislukken van de Franse Revolutie van 1848 (en dus ook van de Grondwet van de Tweede Republiek) werd eerder door Pierre-Joseph Proudhon toegeschreven aan een 'denkfout' van gematigd links: enkel de politieke organen aanpassen zonder een sociale revolutie uit te voeren, verhindert daadwerkelijke lotsverbetering, zie CHAMBOST A.-S., *Proudhon: l'enfant terrible du socialisme*, Dunod, 2024.

54 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 201.

55 Zie *Ibid.*, 204. Solidariteit en de nood om de sociologische en juridische realiteit nader tot elkaar te brengen, waren dan weer belangrijk in de Braziliaanse Grondwet van 1934, met verwijzing naar Weimar, HERRERA, 'Weimar, the South American Way', 191, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/184-194>.

56 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 201; TAMS C.J., 'Re-Introducing Walther Schücking', *Eur. J. Int. Law* 1 augustus 201122/3, 725-739.

57 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 196-200; VEC M., *Recht und Normierung in der Industriellen Revolution. Neue Strukturen der Normsetzung im Völkerrecht, staatlicher Gesetzgebung und gesellschaftlicher Selbstnormierung Studien zur europäischen Rechtsgeschichte/Recht in der Industriellen Revolution*, Klostermann, 2006.

58 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 196. Zie over deze evolutie ELIAS N., *Studies over de Duitsers: machtsstrijd en habitusontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw*, Boom, 1989 2003.

59 S STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 200. Zie voor de parallellen met Léon Duguit: HERRERA, 'Comment le social vient au constitutionnalisme', (29) 33, <https://doi.org/10.3917/kime.herre.2011.01.0029>.

60 In lijn met de andere grondwetten onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog, HERRERA, 'Weimar, the South American Way', 186, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/184-194>.

61 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 195, 206, 217.

62 *Ibid.*, 205-206.

tussen de belangen van eigenaars en hun sociale omgeving.⁶³

Om de gelijkheid te bevorderen, wordt niet enkel de gelijkheid van alle kinderen geproclameerd, maar ook aangegeven in welke sectoren de overheid moet tussenkomen om faire kansen te garanderen: het basisonderwijs (*Volksschule*, *Fortbildungsschule*) dient gratis te zijn (art. 145).⁶⁴ In een volgend onderwijsniveau (*Gymnasium* en universiteit) moet er materiële ondersteuning zijn voor de *Minderbemittelten* (art. 146).⁶⁵ Van 1920 tot 1927 volgen sociale wetten die invulling geven aan de richtlijnen uit de Grondwet, zoals die rond medebeslissingsrecht van de vakbonden binnen de onderneming (artt. 128 en 165)⁶⁶ of de sociale verzekering en het bestaansrecht (artt. 161, 162).⁶⁷

Grondwetscultuur

In een bijzonder boeiende studie onderzoekt historica Marie-Bénédicte Vincent hoe 'patriottisme' werd onderwezen in de Weimarrepubliek.⁶⁸ Eerder dan de ogen te richten op Carl Schmitt (1888-1985), Hermann Heller (1891-1933),⁶⁹ Gustav Radbruch (1878-1949) of Heinrich Triepel (1868-1946), kijkt zij naar de populaire vertaling en de '*nation building*' in de nieuwe Republiek.⁷⁰ Tot voor de opkomst van de AfD was het gangbaar om te spreken over een 'grondwettelijk patriotisme' in Duitsland, dat op

een rationele, democratische en pacifistische wijze de loyauteit van het individu ten opzichte van de natie zou ondersteunen. Hoe zat dit in de Weimarrepubliek, die de democratie in Duitsland voorgoed diende te vestigen? Artikel 148 lid 3 van de Weimargrondwet schrijft voor dat alle leerlingen in Duitsland een kopij van de Grondwet dienen te ontvangen, en een burgerschapsopleiding dienen te krijgen.⁷¹ Vincent bestudeerde 34 Duitse handboeken voor lagere school (*Volksschule*), *Fortbildungsschule* en *Gymnasium*. De Weimarrepubliek, die uiteraard voortbouwt op de realiteit van eeuwen co-existentie tussen protestanten en katholieken,⁷² laat zowel leken-scholen, confessionele scholen als gemengd confessionele scholen toe. In combinatie met het federale karakter van het *Reich* is het zo goed als onmogelijk om te spreken over een eengemaakt programma, binnen noch tussen de *Länder*.⁷³

Op school is het beeld van de revolutionaire dagen van 1918 -die ten grondslag liggen aan de Weimargrondwet- weinig verrassend negatief, onder andere omdat de 'Russisch-bolsjevistische invloed' op de arbeiders- en soldatenraden in Berlijn, München en andere steden zo vanuit conservatieve hoek gehegeld kan worden.⁷⁴ Zoals eerder aangegeven, is het ontbreken van een positieve ontstaansmythe geen gunstig uitgangspunt voor het ontwikkelen van echt constitutioneel patriottisme. Ook de afwijzing van de Vrede van Versailles en de integratie van

63 *Ibid.*, 207.

64 Het onderwijs was verplicht gedurende acht jaar, waarvan vier jaar in de *Grundschule* (een cyclus die voorafgaat aan de *Volksschule*), VINCENT M.-B., 'La Constitution', (71) 76.

65 STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 203.

66 HERRERA, 'Comment le social vient au constitutionnalisme', (29) 31, <https://doi.org/10.3917/kime.herre.2011.01.0029>.

67 1920: bedrijfsraden (die de lokale uitwerking zijn van economische raden die culminereren op Rijksniveau); 1923: jeugdwezijn; 1924: rijkswet over de sociale bijstand; 1927: werkloosheidsverzekering en arbeidsgerechten, STOLLEIS, 'Die soziale Programmatik', (195) 217.

68 VINCENT M.-B., 'La Constitution', 71-105.

69 BARASH J.A., 'Hermann Heller critique de Carl Schmitt', *Cités* 20016/2, 175-178.

70 Zie voor een vergelijkbare studie (al stond het onderwijs in Duitsland wel op een hoger niveau dan in België) GINDERACHTER M.V., *The everyday nationalism of workers: a social history of modern Belgium*, Stanford University Press, 2019.

71 VINCENT M.-B., 'La Constitution', (71) 71.

72 SCHORN-SCHÜTTE L., *Gottes Wort und Menschenherrschaft: politisch-theologische Sprachen im Europa der frühen Neuzeit*, C.H. Beck, 2015. In 1931 waren binnen het confessioneel onderwijs 55% van de lagere scholen protestants, 29% katholiek, en de rest gemengd, VINCENT M.-B., 'La Constitution', (71) 76.

73 *Ibid.*

74 *Ibid.*, 78.

volkenrecht en grondwettelijk recht is in veel handboeken patent.⁷⁵

De Grondwet wordt geïnstrumentaliseerd als een garantie voor orde, tegenover de revolutionaire chaos. De collectivistische elementen die Stolleis eerder benadrukte, blijken uit aansporingen om het individu ondergeschikt te maken aan de gemeenschap: trouw en gehoorzaamheid aan de staat worden daarbij voorgesteld als de belangrijkste plichten van de burger.⁷⁶ Onvermijdelijk is ook de moeilijke relatie met Frankrijk en de oorlogen van 1870-1871 en 1914-1918 niet weg te slaan uit het klaslokaal.⁷⁷ De genealogie van de rechten en vrijheden, zoals we die op het eerste gezicht zouden maken met 1789 (de Franse *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*), wordt afgeleid naar een eigen Duits verhaal, met de klemtoon op de geöctrooieerde Grondwetten van het Congres van Wenen (grondwetten uitgevaardigd door de vorst, die vindt dat de soevereiniteit van hem uitgaat).⁷⁸ Indien 1789 vernoemd wordt, gebeurt dat met de Amerikaanse *Declaration of Independence* van 1776⁷⁹ of de Belgische Grondwet van 1831.⁸⁰

Zoals in alle net gevestigde regimes, is er in eerste instantie dus een zoektocht naar continuïteit met het onmiddellijke (nationale) verleden. Sommige

handboeken stellen de vraag of de democratie compatibel is met Duitsland, indien ze niet in 'Duitse' zin evolueert.⁸¹ De 'import' van een republikeins regime voelt aan als een opgelegde 'occidentaliserende' ('ver-(Far)-westerlijking') van het Duitse politieke systeem.⁸² Anderen pogen dan weer aan te tonen dat het systeem van Bismarck al kenmerken van een republiek vertoonde, ook al is deze analyse niet meteen correct.⁸³ Het is dan ook niet verrassend dat de meeste handboeken de Grondwet sterk presidentieel interpreteren,⁸⁴ of zelfs de vijftigste verjaardag van het *Reich* van Bismarck opvoeren, omdat de nieuwe entiteit van Weimar dezelfde naam draagt.⁸⁵ Het vieren van een jaarlijkse *Verfassungstag* ('dag van de Grondwet' op 11 augustus), voorgesteld door het republikeinse Pruisen, kent succes noch navolging.⁸⁶ Een klein lichtpuntje is de aandacht voor de *Frauenfrage*. In handboeken voor meisjes wordt gewezen op de politieke rechten, de gelijkheid op burgerlijk vlak (met name binnen het huwelijk, art. 119), de niet-discriminatie van vrouwelijke ambtenaren (art. 128). Een handboek voor de lagere school uit 1922, geschreven door een vrouwelijke auteur, roept bijvoorbeeld op om via onderwijs 'vrouwen te helpen zich hun rechten ook effectief toe te eigenen en hun plichten te volbrengen', maar ook 'een voldoende deelname aan regering en bestuur' te verzekeren, én 'hun

75 *Ibid.*, 98-100.

76 *Ibid.*, 86. In het handboek van Otto (*Bürgerkunde für Schule und Haus*, Berlin, 1921) wordt de link gemaakt tussen de volharding en opoffering aan het front in Wereldoorlog I en de noodzaak tot een nationaal herstel, *Ibid.*, 85.

77 Wat omgekeerd ook gezien kan worden in de terughoudende Franse receptie van de Weimargrondwet, HERRERA, 'Weimar, the South American Way', 185, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/184-194>.

78 MÜSSIG U. (ed.), *Reconsidering Constitutional Formation II. Decisive Constitutional Normativity: From Old Liberties to New Precedence Studies in the History of Law and Justice*, Springer, 2018, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-73037-0>.

79 SOMOS M., *American States of Nature: The Origins of Independence, 1761-1775*, Oxford University Press, 2019, <https://doi.org/10.1093/oso/9780190462857.001.0001>.

80 VINCENT M.-B., 'La Constitution', (71) 86. Een gelijkaardig fenomeen verklaart het gebruik van de Weimargrondwet in de Ierse Republiek, waar met enige blijdschap niet louter uit de Britse constitutionele traditie kon geput worden, COFFEY, 'The Influence of the Weimar Constitution', 222, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/222-230>.

81 VINCENT M.-B., 'La Constitution', (71) 89.

82 *Ibid.*, 104.

83 *Ibid.*, 90.

84 Bijvoorbeeld Lange (*Staatsbürgerkunde für die höheren Schulen des Freistaates Braunschweig*, Rieke, 1928): de *Reichspräsident* heeft ongeveer hetzelfde te doen als de Keizer, *Ibid.*, 94.

85 *Ibid.*, 96.

86 *Ibid.*, 104.

plaats in het economische leven te claimen'.⁸⁷ Er zijn evenwel evengoed conservatieve en traditionele voorbeelden te vinden, zoals een ander handboek uit 1930, dat meisjes aanspoort om hun 'menselijke' en 'medelevende' zijde te ontwikkelen, en zo het 'moederlijke talent' en het 'altruïsme' van meisjes te ontwikkelen, zodat ze zich richten op het sociale, en niet op administratieve staatskwesaties.⁸⁸

Conclusie

Als een studie van de Weimargrondwet één zaak leert, is het dat constitutionele cultuur⁸⁹ onvervangbaar is voor zowel de implementatie van een rechtencatalogus als het cultiveren van de 'geest van de Grondwet'.⁹⁰ De Grondwet werd in korte tijd opgesteld - in de woorden van historicus en *Nationalversammlung*-lid Meinecke (1862–1954) een 'noodconstructie' - en dat gebeurde bovendien in relatieve afzondering in het landelijke Weimar, terwijl de hoofdstad Berlijn in volle oproer verkeerde.⁹¹ Binnen Duitsland lopen de interpretaties sterk uiteen, zowel in schoolboeken voor kinderen als in de juridische literatuur.

Een tweede belangrijke vaststelling in de recentere literatuur is dat de kloof tussen de tekst van de Grondwet en de praktijk niet bepalend mag zijn voor ons oordeel over haar succes.

De Weimargrondwet werd op verschillende plaatsen gelezen en als inspiratie gebruikt. Na 1933 gebeurde dat vaak als een voorbeeld van wat níet moest worden herhaald (politieke versnippering, ongedefinieerde noodbevoegdheid voor het staatshoofd),⁹² maar ook als een manier om bepaalde principes te bevestigen zonder ze juridisch afdwingbaar te maken, en zo de vrede tussen verschillende groepen in de samenleving te bewaren.

Dit laatste was een bewuste keuze van de grondwetgever,⁹³ waarvan nadelen overduidelijk lijken. Toch zijn er ook voordelen aan een dergelijke loutere programmaverklaring.⁹⁴ Los komen van het 'methodologische nationalisme' in de rechtsgeschiedenis⁹⁵ laat beter toe om de kracht van een idee te vatten, en ook de specifieke aspecten van juridische 'vertalingsprocessen' in kaart te brengen, die met name in de Spaanse Republikeinse Grondwet van 1931, in de Italiaanse van 1947⁹⁶, alsook in Latijns-Amerika en Azië van belang zijn geweest bij nieuwe golven constitutionnalisme, al dan niet in het belang van plaatselijke 'autoritaire regimes'.⁹⁷

87 Alice Salomon, *Die deutsche Volksgemeinschaft, Wirtschaft, Staat, Soziales Leben. Eine Einführung für Frauenschulen und Fortbildungsschulen*, Teubner, 1922, 161, geciteerd bij *Ibid.*, 86-87.

88 Elisabeth Mleinek, *Staatsbürgerkunde in der Mädchenbildung*, Schöningh, 1930, geciteerd bij *Ibid.*, 87. Daarbij aansluitend laat Mangold opmerken dat de meeste 'Erstwählerinnen' in januari 1919 voor 'christelijke, conservatieve en völkische partijen' stemmen, zelden voor KPB en SPD, MANGOLD, 'Gleichheitsrechte' (119) 124.

89 HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 42.

90 KRAUS H., 'The Fundamental Rights of the Constitution of Weimar', *Crisis Ger. Democr. Study Spirit Const. Weimar* 19321, 83.

91 Geciteerd in HAARDT en CLARK, 'Die Weimarer Reichsverfassung', (9) 29; WIEDERIN E., 'Die Weimarer Verfassung', (45) 47.

92 COFFEY, 'The Influence of the Weimar Constitution', 224, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/222-230>.

93 GUSY, *100 Jahre Weimarer Verfassung*, 271.

94 Het voorbeeld wordt gegeven voor India, waarbij de uitwerking in specifieke wetgeving op deze manier op de lange baan kon worden geschoven, en toch een compromis mogelijk was tussen socialisten, aanhangers van Ghandi en culturele nationalist. Dit werd overgenomen in 1948 voor Birma en 1956 voor Pakistan, COFFEY, 'The Influence of the Weimar Constitution', 227, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/222-230>. Zie voor China (onder de Republiek, voor 1939): NIE X., 'The Chinese Constitutional Social Welfare Articles Before 1949 – Comparison With the Weimar Constitution', *Rechtsgesch. - Leg. Hist.* 2019, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/195-206>.

95 VITA L., 'Weimar in Argentina: a Transnational Analysis of the 1949 Constitutional Reform', *Rechtsgesch. - Leg. Hist.* 2019, 175, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/176-183>. Volgens Carlos Herrera eerder te vinden bij de wetgever dan bij de van nature comparatieve rechtsleer, HERRERA C.M., 'Weimar, the South American Way', *Rechtsgesch. - Leg. Hist.*, 2019, 185, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/184-194>.

96 HERRERA, 'Comment le social vient au constitutionnalisme', (29) 29, <https://doi.org/10.3917/kime.herre.2011.01.0029>.

97 DUVE T. en LI F., 'Translating Weimar', 174, <http://dx.doi.org/10.12946/rg27/174-175>.